

BRANKA MIGOTTI

ANTIČKI KOLEGIJI I SREDNJOVJEKOVNE
BRATOVŠTINE.
PRILOG PROUČAVANJU KONTINUITETA
DALMATINSKIH RANOSREDNJOVJEKOVNIH
GRADOVA

UDK 949.713-2(497.13-13)»04/14»
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Mr. Branka Migotti
YU — 41000 Zagreb
Zavod za arheologiju JAZU,
Marinkovićeva 4/I

Kasnoantički grad istočnojadranske obale je, zajedno s morfološko-urbanističkom strukturom, prenio u srednjovjekovno razdoblje svoje municipalne prerogative, te različite institucije. U ovom se radu nabrajaju argumenti u prilog pretpostavci da među takve ustanove treba ubrojiti i srednjovjekovna vjerska, odnosno obrtnička udruženja — bratovštine. Pretpostavka se temelji na brojnim analogijama što se uočavaju u osnovnom ustrojstvu i djelovanju antičkih, a osobito kasnoantičkih kolegija i korporacija s jedne, te srednjovjekovnih bratovština s druge strane. Uočeni teorijski parametri nastoje se primijeniti na konkretnim primjerima sigurnih ili vjerojatnih ranokršćanskih lokaliteta, pri čemu se skreće pozornost na jedan arheološki aspekt spomenute problematike: mogućnost opredjeljenja pojedinih ranokršćanskih crkava kao korporacijskih, a u okviru šireg zadatka klasificiranja ranokršćanske arhitekture prema vrsti i namjeni građevina.

Gotovo da nema mjesta dvojbi o neprekinutom razvoju municipalnog uređenja antičko-srednjovjekovnih gradova Dalmacije, premda mišljenja o naravi pojedinih ustanova koje traju u srednjovjekovnom razdoblju nisu sasvim jednodušna.¹ Treba, međutim, napomenuti da o Dalmaciji 7—9. st. izvori uglavnom šute, pa se u istraživanjima povijesnih prilika tog razdoblja valja osloniti na sredine koje raspolažu takvim svjedočanstvima.² S obzirom na navedene okolnosti, svaki zaključak o konti-

¹ Istraživanje kontinuiteta općenito, pa tako i municipalnog, u domaćoj je historiografiji na znanstvene osnove postavio već F. Rački krajem prošlog stoljeća. Literaturu i različita mišljenja o tom problemu usporedi u novijem radu: J. Lučić, Komunalno uređenje dalmatinskih gradova u XI. stoljeću, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, 10, Zagreb 1980, 209. i d.

² J. Lučić, n. dj. (1), 212; G. Novak, Uprava i podjela stanovništva u kasnorimskim i ranoromanskim gradovima Dalmacije, *Zbornik radova Filoz. fak. Sveučilišta u Zagrebu*, 1, Zagreb 1951, 83.

nuitetu ostaje i dalje na razini pretpostavke, ali se to jasnije ističe potreba daljeg istraživanja, odnosno vrednovanja postojećih podataka. Stoga je nakana ovoga rada na primjeru jedne specifične srednjovjekovne ustanove pretežno gradske društvene strukture — vjerske, odnosno obrtničke bratovštine,³ dati prilog istraživanju kontinuiteta dalmatinskog grada na razmeđu dviju ključnih epoha — kasne antike i ranoga srednjeg vijeka.

Religiozna i profesionalna udruženja (bratovštine, cehovi, korporacije) čine temelj društvene i privredne strukture srednjovjekovnog dalmatinskog grada.⁴ Okupljaju se uglavnom područno na osnovi vjerske, humanitarne i socijalne, a tek u drugom planu profesionalne i političke djelatnosti.⁵ Ta isprepletenost sadržaja i djelatnosti nije neobična, jer valja očekivati da se ljudi iste struke okupljaju ne samo radi zadovoljavanja profesionalnih, nego i ostalih potreba i sadržaja.⁶ Osim vjerskih bratovština, nazvanih imenima svetaca i božanskih osoba, kojima je pobožnost osnovna svrha okupljanja, i profesionalna su udruženja prožeta naglašenom religioznošću, što se u formalnom smislu očituje utjecanjem svecu zaštitniku dotičnog obrta, te okupljanjem u crkvama posvećenim odabranom patronu.⁷

Zahvaljujući statutima, tzv. matrikulama, poznajemo različite oblike ustrojstva i djelovanja spomenutih udruženja, ali je najslabije osvijetljena njihova povijest, odnosno nastanak i podrijetlo. Međutim, odavno

³ Spomenute su ustanove pretežno svojina gradskog i prigradskog miljea, prema se, isključivo kao vjerske, javljaju i u seoskom okružju. Usp. C. F. Bianchi, *Zara christiana*, I, 479. i d., II, passim, Zadar 1877—79; M. I. Čagalj, *Matrikula bratovštine sv. Sakramenta u župi Klis, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 22, Split 1980 (Fiskovićev zbornik, II), 208; D. Kečkemet, Kaštel-Sućurac, Split 1978, 141. i d.

⁴ Literatura o tim ustanovama, što se pod različitim nazivima javljaju na području čitave srednjovjekovne Evrope veoma je opsežna, pa ćemo se ovdje zadovoljiti izborom radova koji se pretežno odnose na Dalmaciju. K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka*, u: *Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium*, vol. VII, sv. I/II, Zagreb 1899—1900; C. F. Bianchi, n. dj. (3), I, 479. i d.; I. Strohal, *Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru*, *Rad JAZU*, 201, Zagreb 1914, 47. i d.; V. Foretić, *Dubrovačke bratovštine*, *Casopis za hrvatsku povijest*, 1—2, Zagreb 1943, 16. i d.; K. Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik 1941, passim; V. Cvitanović, *Bratovštine grada Zadra*, Zadar — zbornik, Zagreb 1964, 457. i d.; A. Marinović, *Prilog poznavanju dubrovačkih bratovština*, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1, Dubrovnik 1952, 233. i d.; G. Novak, *Povijest Splita*, I, Split 1957, 392. i d.; I. Petricioli, *Dvije matrikule bratovštine sv. Silvestra u Zadru*, *Radovi Filoz. fak. u Zadru (Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti)*, 16, Zadar 1977, 145. i d.

⁵ Profesionalna se značajka javlja kod obrtničkih udruženja (cehova) u koja se, međutim, nerijetko uključuju i osobe različitih zvanja, pri čemu vjersko obilježje i dalje uglavnom dominira nad strukovnim, što obrtnička udruženja gotovo izjednačava s onima vjerske naravi. Usp. K. Vojnović, n. dj. (4), II, XXXIX, te ostalu literaturu navedenu pod brojem 4.

⁶ Ova je pojava utvrđena već i kod srodnih antičkih vjerskih i profesionalnih udruženja. Usp. J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles ches les Romains*, I—IV², Hildesheim-New York 1970, 254, 265.

⁷ Usp. literaturu navedenu pod brojem 4.

je primijećeno da pojedini detalji u matrikulama upućuju na vrijeme prije 12. st., kad se ti dokumenti počinju javljati.⁸ S obzirom na to da su bratovštine iznjedrene u gradskim sredinama, koje mahom prenose većinu municipalnih prerogativa i ustanova iz antičkog razdoblja, nameće se pitanje kamo u opisanom kontekstu smjestiti spomenuta udruženja. Premda im većina autora odriče antičke korijene, treba naglasiti da ni suprotna mišljenja nisu sasvim osamljena, ali ne dolaze do pravog izražaja uslijed nedostatne stvarne argumentacije.⁹ Pojedini autori dopuštaju mogućnost da se radi o nasljedovanju temeljne antičke ideje organiziranog zajedništva, ali ne u izravnom kontinuitetu.¹⁰ Međutim, detalji koji upućuju na srodnost različitih antičkih vjerskih i obrtničkih udruženja (*collegia, societates, corporationes*) s odgovarajućim srednjovjekovnima takvi su i toliki da je nemoguće zanemariti ih prigodom istraživanja podrijetla i nastanka srednjovjekovnih bratovština. Indikativno je, među ostalim, da se nakon popriličnog zamiranja u ranocar-skom razdoblju, kolegiji i korporacije opet u znatnijoj mjeri pojavljuju krajem 4. st., s time da je i na području Salone njihov cvat zabilježen upravo u vrijeme kasne antike, kad se ondje po svoj prilici određen broj tih udruženja pojavljuje prvi put.¹¹

Proanalizirajmo stoga nekolicinu srodnih osobina, što se kao nit prepoznavanja provlače u spomenutim udruženjima od antičkog do srednjovjekovnog razdoblja, te neke pojedinosti koje na svoj način podjednako upućuju na njihov kontinuiran razvitak.

Osnovna zamjerka teoriji neprekinutog slijeda navodna je samostalnost srednjovjekovnih udruženja, za razliku od kasnoantičkih, ograničenih strogom državnom regulativom.¹² Spomenuti se argument, međutim, teško može smatrati odlučujućim, jer i u kontinuiranom razvoju neke pojave, odnosno ustanove, treba računati s kvalitativnim pomacima. Nadalje, samostalnost srednjovjekovnih udruženja nije ni u kojem slučaju neprikosnovena, jer im statute odobravaju više crkvene i državne vlasti, dok im obveza udruživanja sputava slobodu kretanja i poslovanja na način koji izrazito podsjeća na kasnoantičke prilike.¹³

Antički kolegiji, korporacije i različita druga udruženja isprepliću u svojoj djelatnosti vjersko-moralne, socijalne, političke, a u pojedinim slučajevima i profesionalne odrednice na način veoma srodan srednjovjekovnim bratovštinama.¹⁴ U osnovi bi se antička *sodalitas* možda smje-

⁸ Usp. K. Vojnović, n. dj. (4), I, III, bilj. 1.

⁹ J. P. Waltzing, n. dj., (6), II, 345.

¹⁰ *Corporazione*, u: *Enciclopedia cattolica*, 4, Roma 1950, 603 i d.

¹¹ J. J. P. Waltzing, n. dj. (6), II, 160, *passim*; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 118. i d., *passim*.

¹² Usp. bilj. 10, n. mj.

¹³ K. Vojnović, n. dj. (4), II, XLVIII, LIII; J. P. Waltzing, n. dj. (6), II, 259. i d., *passim*.

¹⁴ Kao što se imenom bratovština nazivaju jednako srednjovjekovna vjerska (bratovštine u pravom smislu) i zanatska udruženja (cehovi), tako se i u antičkoj terminologiji zamjenjuju nazivi *collegium, corporatio, sodalitas* i slični. Usp. J. P. Waltzing, n. dj. (6), *passim*.

la izjednačiti s bratovštinom u užem smislu, a kolegij i korporacija s obrtničkim udruženjem cehovskog tipa, ali je pouzdanije ostati na zajedničkoj globalnoj usporedbi.

Antička se i srednjovjekovna udruženja organiziraju na područnoj osnovi, što ih približava međusobno, anticipirajući istovremeno crkveno-upravnu kasnoantičko-ranosrednjovjekovnu župsku podjelu. Tako se pojedini gradski predjeli, nazvani prvobitno imenom božanskog zaštitnika korporacije, preobražavaju u crkvene distrikte posvećene kršćanskom patronu oko kojeg se okupljaju bratovštine, što je samo jedan od mogućih oblika prostornog i sadržajnog ustrojstva spomenutih ustanova u pretpostavljenom neprekinutom razvitku.¹⁵

Izrazito religiozno obilježje jednako antičkih i srednjovjekovnih udruženja očituje se tako što se vjerske bratovštine nazivaju imenima svetica pod okriljem kojih se okupljaju, dok se profesionalne udruge utječu božanskim zaštitnicima svojih obrta. I jedni i drugi pobožnost vezuju uz spomenute svece i crkve njima posvećene, jednako tako kao što su se korporati i kolegijati antičkog razdoblja okupljali u hramovima poganskih božanstava.¹⁶ S obzirom na navedena zapažanja, čini se najpouzdanijim u proučavanju izvora srednjovjekovnih bratovština poći trgom prvih kršćanski obilježenih antičkih udruženja. Već Tertulijan krajem 2. st. razlikuje kršćanska od poganskih kolegija, dok različiti detalji nagovješćuju da otprilike u 4. st. privlačna moć kršćanstva počinje pomalo razarati pogansko-religiozno obilježje antičkih udruženja, osobito profesionalnih, koja okupljaju pretežno orijentalce, poznate po sklonosti novom vjerskom strujanju.¹⁷ Ako i ostavimo po strani tzv. *collegia funeratica*, kojih je pretpostavljeno skriveno kršćansko obilježje već u 1. i 2. st. prilično dvojbeno i u literaturi uglavnom odbačeno, ostaje činjenica da je pojava kršćanskih kolegija epigrafski zasvjedočena u kasnoantičkom razdoblju.¹⁸ Nema sumnje da već tada kršćanski sveci zamjenjuju, asimiliraju ili na drugi način potiru poganske božanske zaštitnike. Osim što se navedena pretpostavka nameće sama po sebi, upućuju na nju i neki drugi argumenti. Tako se početkom 6. st. javlja legenda po

¹⁵ O antičkom teritorijalnom ustrojstvu usp. J. P. Waltzing, n. dj. (6), I, 40, passim; *Collegium*, u: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE), sv. IV, 1, Stuttgart 1900, 385; L. Breje, Vizantijska civilizacija, Beograd 1976, 210 (prijevod: I. Nikolajević) a o srednjovjekovnoj K. Vojnović, n. dj. (4), II, XLIII; D. Kečkemet, n. dj. (3), 145. i d. Slično se pretpostavlja da je župsko ustrojstvo seoskih okruga, u okviru kojeg su oni nazivani prema kršćanskim patronima, preslojilo u izravnom kontinuitetu ranije nazive sročene prema poganskim božanstvima, zaštitnicima pojedinih područja. Usp. G. Cuscito, *Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia, Antichità altoadriatiche*, 15/2, Udine 1979, 618.

¹⁶ J. P. Waltzing, n. dj. (6), I, 35, passim; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 236, passim.

¹⁷ L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'église I*, Paris 1911, 385; J. P. Waltzing, n. dj. (6), I, 255. O ulozi orijentalaca u širenju kršćanstva usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 8; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, 53–54; G. Alföldy, n. dj. (11); A. Grabar, *Le premier art chrétien (200–395)*, Paris 1966, 9.

¹⁸ J. P. Waltzing, n. dj. (6), IV, 235.

kojoj je apostol Luka bio slikar, što čini mogućom misao da se već u tom razdoblju udruženja slikara i srodnih obrtnika stavljaju pod njegovu zaštitu, kao što je običaj u srednjem vijeku i kasnije.¹⁹ O kršćanskom obilježju ranobizantskih udruženja svjedoči natpis 6. st., koji spominje rimsku korporaciju pod zaštitom sv. Menasa, vezanu uz crkvu posvećenu istom naslovniku.²⁰ I glavne svetkovine upućuju na srodnost antičkih i srednjovjekovnih udruženja — ona prva slave *dies natalis* božanskog zaštitnika ili dan posvete kolegija dotičnom božanstvu, dok druga svoja slavljaju vezuju uz datume odabranih kršćanskih patrona.²¹

Kako je najveća teškoća u proučavanju kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog kontinuiteta općenito nedostatak izvornih svjedočanstava 7. i 8. st., to je za problem koji se ovdje razmatra od neprocjenjive vrijednosti jedan dokument u kojem se u 7. st. na području Bizanta spominju kolegiji brodovlasnika, gostioničara, bankara i prosjaka, i to u službi crkve, nagovješćuje da je upravo crkvena ustanova odnjegovala neprekinuti slijed antičkih udruženja u ranom srednjem vijeku.²²

Ako je, dakle, kontinuitet jedne pojave gotovo sigurno zasvjedočen na užem području Bizanta, realno je pretpostaviti ga i u drugim krajevima gdje ranosrednjovjekovne države izniču na temeljima Rimskog Carstva.²³ Još je vjerojatnija takva pretpostavka za područje Dalmacije, koja je od samog početka kasnoantičkog razdoblja stajala na razmeđu Istoka i Zapada, podvrgnuta znatnom orijentalnom utjecaju, to više što je prijelaz u rani srednji vijek dočekala izravno uključena u Bizantsko Carstvo.²⁴ Razmotrimo stoga neke detalje u kojima se nazire kontinuitet vjerskih i profesionalnih udruženja na području istočnojadranskih gradova.

Već su krajem prošlog stoljeća neki autori na temelju pojedinosti iz srednjovjekovnih i kasnijih matrikula bratovština istarskih komuna naslutili u spomenutim udruženjima transformirane rimske kolegije.²⁵

¹⁹ Luca, u: *Enciclopedia cattolica*, 7, Roma 1951, 1958; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1, Zagreb 1958, 600.

²⁰ H. Delehaye, *L'invention des reliques de saint Ménas a Constantinople*, *Analecta Bollandiana*, 29, Bruxelles 1910, 119. (AB)

²¹ Isti, *Loca sanctorum*, AB 48/1930, 23, passim; J. P. Waltzing, n. dj. (6), I, 195, passim.

²² *RE*, sv. IV, 1, 478.

²³ Osim što se korporacije spominju na području Bizanta u 6. st. (Waltzing, n. dj. (6), II, 345—46), zanimljivo je da se i u barbarskim državama izniklim na osnovama Rimskog Carstva, osobito u merovinškoj Galiji, zamjećuje izrazita sklonost korporativnim udruženjima. Usp. F. Lot, *La fin du monde antique et le début du moyen âge*,² Paris 1968, 394.

²⁴ Usp. E. Weigand, *Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichkunst*, Buličev zbornik (Strena Buliciana), Zagreb-Split 1924; J. Ferluga, *L'amministrazione Bizantina in Dalmatia, Venezia 1978*. Neobično je važno naglasiti cjelokupni kontinuitet koji je, za razliku od preostalog dijela bivšeg Rimskog Carstva, osobito izražen na području Bizanta. O municipalnom slijedu u tom kontekstu usp. rad L. Steindorffa u ovom broju Starohrvatske prosvjete.

²⁵ B. Benussi, *Pagine di storia istriana, Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, 14, Parenzo 1897, 63. Nije daleko od navedene ni misao da se postanak osorskih bratstava »gubi u tami prošlosti«. Usp. S. Mitis, *Note storiche sull'isola di Cherso, Rivista dalmatica*, 1, Zara 1899, 56.

Najranije dokumentirane bratovštine pojavljuju se u Zadru već u 12. st.²⁶ Kako se nekolicina vezuje uz crkve sigurnog ili vjerojatnog ranokršćanskog podrijetla, nazire se mogućnost da i spomenuta udruženja kontinuiraju iz istog vremena, ili barem oživljavaju na ranijim tradicijama.²⁷ U tom je kontekstu zanimljiv i jedan nalaz iz dvorišta crkve sv. Krševana. Ondje je, naime, zatečen, premda mu izvoran položaj nije siguran, natpis u kojem se spominje *minister Mercurialis*, funkcionar kolegija trgovaca pod zaštitom boga Merkura. Pitanje je smije li se naslutiti neka veza između antičkog udruženja trgovaca (uz pretpostavku da im je sjedište bilo na tom mjestu) i kasnije bratovštine sv. Krševana, koja se ondje spominje od 13. st., s obzirom na to da je sklop samostana izrastao u antičkom, a možda i ranokršćanskom ambijentu, na što upućuju ondje zatečeni kasnoantički ukopi i kršćanski nadgrobni natpis istog razdoblja.²⁸

U Trogiru je u 14. st. dokinuta bratovština sv. Lovrijenca, koja je, čini se, dotada upravljala dobrima stolne crkve, a po svoj prilici bila i jezgra gradske općine.²⁹ Sugestivnost ovog podatka pri razmatranju eventualnog antičkog podrijetla trogirskih bratovština zasniva se na vjerojatnom ranokršćanskom horizontu trogirске katedrale, te općeni kasnoantičko-ranosrednjovjekovnom municipalnom kontinuitetu tog grada.³⁰ Na veoma rane izvore bratimskih udruženja upućuje najstarija i najuglednija trogirska bratovština sv. Duha, vezana uz istoimenu crkvu, za koju predaja tvrdi da je izvorno bila preuređena u običnoj stambenoj zgradi.³¹

U antičkoj su Saloni epigrafski zasvjedočena različita vjersko-profesionalna udruženja, a osobito je cvjetao kult orijentalne božice Kibe

²⁶ C. F. Bianchi, n. dj. (3), I, 479. i d.; V. Cvitanović, n. dj. (4), 457. i d.

²⁷ Na primjer bratovština zlatara u crkvi sv. Sime (prije sv. Stjepan), koja je u posljednjim, još neobjavljenim radovima utvrđena bazilikom 5. st.; bratovština drvodjelaca u ranokršćanskom sklopu sv. Andrije i sv. Petra Starog; udruženje postolara u crkvi sv. Vida i dr. Usp. C. F. Bianchi, n. dj. (3), I, 448. i d., passim; I. Petricioli — S. Vučenović, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora*, 5, Zadar 1970, 177. i d.

²⁸ Usp. F. Bulić, Cenni archeologico-epigrafici sui distretti di Zara, Benkovac, Knin, Sebenico, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (BD), 2, Spalato 1879, 18; C. F. Bianchi, n. dj. (3), I, 296. i d.; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, II, Split 1964, 46; M. Suić, Predstavka upućena Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti 1948. godine o poduzimanju arheoloških istraživanja u Zadru, *Diadora*, 5, Zadar 1970, 245; F. Bulić, Iscrizione di Aurelia Gorgonia, Iader (Zara, Zadar), *BD*, 35/1912, 46. i d.

²⁹ I. Strohal, n. dj. (4), 52.

³⁰ Usp. N. Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali*, XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, 252; isti, Trogir u antici, *Mogućnosti*, 10—11, Split 1980, 950. i d.; M. Ivanišević, Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, *Mogućnosti*, 10—11, 1980, 965. i d.; I. Babić, Starokršćanski ulomci u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split 1985, 25. i d.

³¹ Usp. P. Andreis, Povijest grada Trogira, I, Split 1977, 333. Zanimljivo je da su i u antičkom razdoblju mnoga profesionalna udruženja koristila jednu te istu zgradu za potrebe struke i kulta. J. P. Waltzing, n. dj. (6), I, 211, passim.

(*Magna Mater deorum*), koja je ondje potisnula Veneru.³² Međutim, metroački se kult u Saloni gasi krajem 3. st., a da razlozi tog pojavi nisu zasada razjašnjeni.³³ Imajući na umu veliko štovanje Bogorodice u ranokršćanskoj Saloni i srednjovjekovnom Splitu, te činjenicu da je briga o pokopu jedan od bitnih sadržaja oko kojeg se okupljaju jednako metroačke kognacije i najranije kršćanske općine, moguće je pomišljati da je krajem 3. i početkom 4. st., u vrijeme prvog apogeja kršćanstva u Saloni, došlo ondje do zamjene vrhovnog poganskog ženskog božanstva kršćanskom Bogorodicom — svojevrsne »*interpretatio christiana*«. ³⁴ Premda nema sumnje o povezanosti štovanja Marije u starokršćanskoj Saloni i srednjovjekovnom Splitu, eventualni se utjecaj tog kulta na stvaranje i podrijetlo srednjovjekovnih splitskih bratovština može tek naslutiti.³⁵ Ključni je pri tome problem u kojem se obliku, osim posvete katedrale, a vjerojatno i nekih drugih crkava, u ranokršćanskoj Saloni oblikovao kult Marije i jesu li, odnosno kakvu su ulogu u tome odigrala vjerska udruženja, koja bi u tom slučaju trebalo shvatiti kao prijelazni oblik između antičke metroačke kognacije i srednjovjekovne marijanske bratovštine.

Pojam kršćanskim duhom prožete vojne bratovštine poznat je u društvenoj strukturi ranobizantskog Rima, gdje se u 6. st. jedno takvo udruženje okupilo na podnožju Palatina uz crkvu i pod zaštitom Blažene Djevice.³⁶ Slična se pojava nazire na području južnog Jadrana gdje je, vjerojatno već u srednjem vijeku, bokeljska mornarica sa središtem u Kotoru organizirana kao vjersko-vojno udruženje pod zaštitom sv. Tripuna, vojničkog patrona ranokršćansko-bizantskog kruga.³⁷ Postoje čak indicije da korijeni spomenutog udruženja sežu u kasnoantičko razdoblje, na što upućuju podaci jednog mletačkog dokumenta iz 15. st.³⁸

Razmatranje povijesti i podrijetla srednjovjekovnih udruženja priziva i jedan arheološki problem — mogućnost eventualnog opredjeljenja ranokršćanskih crkava kao kolegijalno-korporacijskih. Takvom je jednu od sakralnih građevina Caričina Grada označio Dj. Mano-Zisi, oslanja-

³² Usp. J. Medini, Salonitanski arhigalat, *Radovi Filoz. fak. u Zadru* (Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti), 20, Zadar 1982, 15; isti, *Cognationes Salonitanae, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 23, Sarajevo 1985, 5. i d.

³³ Ne nalazeći zasada neko zadovoljavajuće rješenje, J. Medini razloge spomenutoj pojavi traži u stanju (ne)istraženosti, vjerujući da epigrafske potvrde metroačkog kulta kasnijeg razdoblja treba tek identificirati. Usp. n. dj. (32 — *Godišnjak*) 45.

³⁴ Pri čemu je vjerojatnije da je štovanje Bogorodice jednostavno asimiliralo metroački kult nego da je iz njega evoluiralo. O kultu Marije usp. N. Cambi, *Kult Marije u Solinu i Splitu (IV—X st.) u svjetlu arheološke evidencije, Bogoslovska smotra*, 44/2—3, Zagreb 1974.

³⁵ Usp. G. Novak, n. dj. (4), 394.

³⁶ L. Duchesne, *Eglises séparées*, Paris 1905, 205; isti, *L'eglise au VIe siècle*, Paris 1925, 656.

³⁷ A. Dabinović, *Može li se govoriti o kontinuitetu Kotorke mornarice od 809 do danas, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (GPMK)*, 8, Kotor 1959, 11. i d.

³⁸ Usp. S. Mijušković, *Na kojim se osnovama zasnivaju tvrđenja o postojanju organizacije kotorskih pomoraca već 809. godine?*, *GPMK*, 19, 1971, 7. i d.

jući se na čedne dimenzije i opremu, u čemu je naslutio prisutnost skromnijeg društvenog sloja, kojemu su pretežno pripadali obrtnici.³⁹ Zasada ne raspolažemo opipljivim dokazima za prepoznavanje korporacijskih crkava u ranokršćanskoj graditeljskoj baštini Dalmacije, ali se takve mogu naslutiti. Sretna je, naime, okolnost da Salona sadrži »čisti« arheološki ranokršćanski sloj, dok obližnje gradske sredine, u prvom redu Trogir i Split, njeguju kasnoantičko-ranosrednjovjekovni kontinuitet, što omogućuje hipotetičnu rekonstrukciju pojedinih ranokršćanskih zdanja. U afričkom je Hiponu, naprimjer, središnji gradski crkveni sklop izrastao u insuli zaposjednutoj postrojenjima bojadisao-nice, a vjerojatno i stambenim zgradama obrtnika, pa se može pretpostaviti da je opisani milje iznjedrio i prvu organiziranu kršćansku jezgru toga grada.⁴⁰ Nešto se slično nazire u istočnom dijelu Salone, gdje se na položaju »Pet mostova« ušlo u trag radioničkoj četvrti, u blizini koje je ustanovljena starokršćanska bazilika.⁴¹ Spomenuta bi se crkva vjerojatno smjela dovesti u vezu sa zanatskom četvrti i pripisati profesionalnoj korporaciji, s obzirom na ondje zatečeni natpis u kojem se spominje član udruženja lučkih radnika (*collegium saccariorum*).⁴² Slična se namjena nazire i salonitanskoj bazilici na području luke, te crkvi Gospe u Siti u nedalekom Strožancu, izgrađenoj po svoj prilici na ranokršćanskim temeljima, uz koju su uočeni tragovi lučkog postrojenja, to više što je na području Stobreča (antički *Epetium*), kamo spada spomenuto naselje, također pronađen natpis udruženja sakarija.⁴³ Navedene pretpostavke osnažuje i činjenica da je na širem području Salone do kraja 2. st. zamijećen rast uloge korporacija, kojih su članovi mahom orijentalci, dobro poznati kao najusrdniji promicatelji kršćanstva diljem Carstva, pa tako i u Dalmaciji.⁴⁴

Trag nestale crkvice sv. Merkura na splitskom Marjanu vodi isto tako po svoj prilici do samih izvora vjersko-profesionalnih udruženja na tom području. Naime, u kršćanskoj je hagiografiji Merkur svrstan među tzv. vojničke svece, dok je u antičkom poganskom panteonu on zaštitnik trgovine, odnosno udruženja trgovaca.⁴⁵ Antičko-srednjovjekovni kontinuitet se u slučaju marjanske crkvice nazire u činjenici što je sv. Merkur odabran njezinim zaštitnikom ne kao vojnički svetac, nego na temelju

³⁹ Usp. Nova bazilika u Caričinom Gradu, *Starinar*, 9—10, Beograd 1958, 303.

⁴⁰ J. Lassus, Les édifices du culte autour de la basilique, *Atti Congr. Interni. di Archaeol. Cristiana*, VI, Roma 1965, 588.

⁴¹ E. Dyggve, u: Forschungen in Salona III (Der altchristliche Friedhof Marusinac), Wien 1939, 93; F. Bulić, Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona presso i cosiddetti Cinque Ponti (kod Pet Mostova) negli anni 1916 e 1917, *BD*, 45/1922, 3. i d.

⁴² F. Bulić, n. dj. (41), 7.

⁴³ F. Bulić, Ritrovamenti antichi a Epetium, *Bd*, 24/1901, 33; A. Škobalj, Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu 1970, 126. i d.; I. Babić, Prostor između Trogira i Splita, Trogir 1984, 54.

⁴⁴ Usp. bilj. 17.

⁴⁵ J. P. Waltzing, n. dj. (6), I, 35; H. Delehay, Les martyrs d'Égypte, *AB*, 40/1922, 40.

homofonije s imenom poganskog božanskog zaštitnika trgovine, jer se o spomenutoj građevini u srednjem vijeku brinulo upravo udruženje trgovaca.⁴⁶

Uz izvorno ranokršćansku crkvicu sv. Andrije na Vrgadi i danas je vezana ribarska bratovština sv. Andrije, pa se nameće misao da su korijeni spomenute udruge stari jednako kao i arhitektura same crkve.⁴⁷ Nije li iste naravi bila i ranokršćanska crkvica sv. Jadre nedaleko Škripa na Braču, s obzirom na obližnje kamenolome, u kojima su nerijetko radili kršćanski osuđenici, to više što se na salonitansko-splitskom području pretpostavlja izravni kontinuitet klesarske škole?⁴⁸

Zbrajajući navedene podatke, treba još jednom naglasiti da izravnih materijalnih ili pisanih svjedočanstava o pretpostavljenom kontinuitetu antičkih odnosno srednjovjekovnih vjerskih i profesionalnih udruženja nema, ali se navedene posredne indicije čine dovoljno sugestivnima i vrijednima pažnje istraživača, jednako povjesničara i arheologa.

Rad prihvaćen za tisak 18. studenoga 1986.

Résumé

LES COLLEGES ANTIQUES ET LES CONFRERIES MÉDIEVALES. CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE LA CONTINUITÉ DES VILLES DALMATES DU HAUT MOYEN AGE

La ville de la basse antiquité de la côte Adriatique orientale a sans doute transmis avec sa structure morphologique et urbanistique ses prérogatives municipales et ses différentes institutions à l'époque médiévale. L'étude de la continuité municipale est cependant rendue plus difficile étant donné que les sources manquent pour la période-clé du 7e au 9e siècle, et la nécessité de poursuivre les recherches sur ce problème s'impose donc clairement. Cette étude considère donc un aspect dudit problème — vraisemblablement la continuité directe des associations religieuses et professionnelles de l'antiquité, respectivement du moyen âge.

Grâce aux status dits conservés matricules dont les plus anciens datent du 12e siècle, différentes formes d'organisation de ces associations sont connues, mais leur origine reste toujours obscure. Les confréries médiévales ayant fait leur apparition dans des milieux urbains antiques originels, l'idée s'impose d'en rechercher la racine à cette époque-là. Nous trouvons des arguments pour ce genre d'hypothèse dans les nombreuses similitudes entre les différentes associations religieuses et professionnelles de l'antiquité et les associations du moyen âge. Le fait que l'épanouissement des corporations sur le territoire de l'Empire romain et aussi en Dalmatie (spécialement dans la région de Salone) soit justement lié à la basse antiquité⁴⁹ est révélateur.

⁴⁶ N. Kalogjera, *Vodj po Marjanu, Jugoslavenski narod* (Podlistak), Split 18. 2. 1923, 3.

⁴⁷ O crkvi na Vrgadi usp. M. Domijan, *Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja i konzervatorskih radova, Starohrvatska prosvjeta*, 13, Split 1983, 123. i d.

⁴⁸ Usp. J. P. Waltzing, n. dj. (6), II, 235; Ž. Rapanić, *Razvitak skulpture u Dalmaciji od 6. do 9. st., disertacija, Zagreb 1982*, 209.

Parmi les similitudes précitées, il convient de mentionner avant tout l'organisation basale et les activités des associations de l'antiquité et du moyen âge. Les unes et les autres entremêlent en effet de façon très semblable les composantes religieuses, morales, humanitaires et sociales et, parfois, professionnelles et politiques. Les deux genres d'associations sont organisées territorialement, étant entendu que dans certains cas les associations de l'antiquité anticipent la division religieuse et administrative de la basse antiquité et du haut moyen âge en paroisses¹⁵. Les associations de l'antiquité et du moyen âge sont les unes et les autres caractérisées par une religiosité évidente qui se manifeste par le fait qu'elles se mettent sous la protection des dieux païens, respectivement des saints chrétiens, et rattachent les fêtes principales et l'ensembles de leurs activités aux temples, respectivement aux églises qui leur sont consacrés.^{16,21} Il convient de rechercher le lien entre la religiosité des associations de l'antiquité et celles du moyen âge dans les premières corporations chrétiennes de l'antiquité, attestées de façon multiple.^{18,20} Un document d'une valeur inestimable mentionnant dans la région de Byzance, au 7e siècle, différents collèges au service de l'église, indique que cette institution a justement veillé au développement ininterrompu des associations de l'antiquité et du moyen âge.²²

Si la continuité d'un phénomène est attestée dans la région restreinte de Byzance, il est donc possible de supposer cette continuité également en Dalmatie qui fut directement intégrée à l'Empire romain d'Orient à l'époque clé de la transition de la basse antiquité au haut moyen âge.²⁴ Il est vrai qu'il n'y a pas de documents directs pour la région de Dalmatie, mais le développement ininterrompu des collèges peut être présumé dans de nombreux détails.

Dans la région de Zadar, par exemple, les premières confréries mentionnées dans les documents apparaissent au 12e siècle; certaines d'entre elles sont rattachées à des églises d'origine paléo-chrétienne, sûre ou probable.²⁶⁻²⁸ Jusqu'au 14e siècle, la confrérie de Saint-Laurent (sv. Lovro), qui formait selon toute vraisemblance le noyau de la commune municipale, était rattachée à la cathédrale de Trogir, bâtie presque sûrement sur des fondations paléo-chrétiennes.²⁹⁻³⁰ Dans l'antiquité, le culte de Cybèle (Magna Mater) était particulièrement bien développé à Salona où il remplaçait celui de Vénus. Mais à en juger par des sources épigraphiques, son culte disparut vers la fin du 3e siècle, juste à l'époque du premier apogée du christianisme à Salona. On se demande si le culte de Cybèle ne s'est pas alors transformé en vénération de la Vierge, tellement évidente dans la région de la Salona paléochrétienne et dans le Split médiéval.^{34,35} Il y a des indices selon lesquels dans la région Adriatique méridionale, à Kotor, la confrérie des navigateurs était organisée sur une base religieuse et militaire dès le haut moyen âge, et selon lesquels ses racines remontent même à la basse antiquité.^{37,38} En ce qui concerne la continuité présumée des collèges, un problème archéologique apparaît: la possibilité de définition de certaines églises paléo-chrétiennes comme corporatives. A Salona, la basilique près du port et celle située dans la partie Est de la ville, près du quartier des ateliers, sont présumées comme étant telles; on y mentionne le collège des dockers (*collegium saccariorum*).^{141,142} Ce même collège est également mentionné dans la région de l'antique Epetium, à Strožanac, où il existait vraisemblablement une église paléo-chrétienne.¹⁴³ La trace de la petite église Saint-Mercure de Split, qui a disparu, indique une corporation paléo-chrétienne étant donné qu'au moyen âge la corporation des commerçants veillait sur cette église sous la protection d'un saint militaire chrétien, choisi selon toute probabilité sur base de l'homophonie du nom dieu païen protecteur du commerce.^{45,46}

Les exemples où sont présumées des associations à la fois religieuses et professionnelles au sein des églises paléochrétiennes étant assez nombreux, il serait souhaitable d'accorder une attention à ce problème, tant en ce qui concerne son aspect historique qu'archéologique.